Studies of Islamic Jurisprudence and the Basis of Law
Online ISSN: 2783-0837 Print ISSN: 2783-2368
Homepage: fvh.journals.miu.ac.ir

Paternal Guardianship and the Child's Identity-Forming Upbringing: An Analysis of the Protective Function in Imāmī Jurisprudence and Iranian Law

Mohammad Rezaei[1], **Mahmoud Hazbehzadeh**[2]✉, and **Seyed Hesamodin Hosseini**[3]

1. Department of Jurisprudence and Fundamentals of Islamic Law, Ahv.C., Islamic Azad University, Ahvaz, Iran. E-mail: Mohammad.rezaei3191@iau.ac.ir
2. Department of Islamic Education, School of Medicine, Ahvaz Jundishapur University of Medical Sciences, Ahvaz, Iran/Department of Islamic Education, Ahv.C., Islamic Azad University, Ahvaz, Iran. E-mail: hazbehzade-m@ajums.ac.ir
3. Department of Jurisprudence and Fundamentals of Islamic Law, Quranic Studies with an Islamic Lifestyle Approach Research Center, Ahv.C., Islamic Azad University, Ahvaz, Iran. E-mail: hosseini45@iau.ac.ir

Article Info

Article type:
Research Article

Article history:
Received
Received in revised form
Accepted
Available online

Keywords:
paternal guardianship,
identity-forming upbringing,
protective function,
ward's welfare,
Imāmī jurisprudence

ABSTRACT

This article addresses the question of how and to what extent, despite the analysis of paternal guardianship concerning the administration of a minor's affairs, protection of the ward, permission, custody, and financial and legal decisions, the identity-forming upbringing of a child lacking full legal capacity can be explained. Its aim is to analyze the protective function of paternal guardianship in non-financial interests and to determine its boundary with the expansion of the ruling of guardianship, unrestricted paternal authority, and identity imposition. Relying on library and documentary sources, this research addresses the question of how the scope of paternal guardianship, the protective criterion of guardianship, the welfare and best interests of the ward, human dignity, the prohibition of harm, the negation of unbearable hardship, and legal supervision over the exercise of guardianship can contribute to limiting and explaining the protective function of paternal guardianship in the identity-forming upbringing of a child lacking full legal capacity. The article distinguishes between invoking the protective criterion of guardianship and extending the ruling of financial guardianship to identity and upbringing. The findings show that this function is defensible only within responsible, fiduciary, welfare-oriented, and dignity-based guardianship, with respect for the child's gradual development, dignity, and ascertainable welfare. The conclusion is that this function neither expands the ruling of guardianship nor permits identity imposition; rather, harmful coercion, humiliation, violence, suppression of the child's

Pre-print unedited version of the forthcoming version

developing personality, or identity imposition falls outside its legitimate limits.

Cite this article: Last Name, Initial., Last Name, Initial., & Last Name, Initial. (2024). Title of paper in lower case letters (except for initial letter of first word, initial of first word after a colon, and proper nouns). *Studies of Islamic Jurisprudence and Basis of Law, X*(X), X- X. http//doi.org/000000000000000000

© The Author(s). Publisher: Al-Mustafa International University.
DOI: http//doi.org/000000000000000000

Forthcoming, Uncorrected and Pre-proofreading Version

Extended Abstract

Introduction

Paternal guardianship is a significant institution in Imāmī jurisprudence and Iranian law. It is commonly examined in relation to the administration of a minor's affairs, protection of the ward, management of property, legal representation, custody-related matters, and decisions concerning the child. Within this framework, guardianship primarily functions as a jurisprudential and legal mechanism for supporting a person who lacks full legal capacity. Contemporary developments in family relations, education, media, and child-rights discourse raise a more specific question: whether the protective function of paternal guardianship can be analyzed in relation to identity-forming upbringing without departing from its juristic and legal foundations. The article therefore distinguishes between analyzing the protective rationale of guardianship and expanding the ruling of guardianship itself. It asks whether non-financial interests related to religion, morality, culture, family belonging, and social identity may be considered within a controlled and welfare-oriented reading of paternal guardianship.

Methodology

This research relies on library and documentary sources and examines the issue through jurisprudential and legal analysis. It observes a terminological distinction: "minor" or "ward lacking full legal capacity" refers to the jurisprudential-legal scope of guardianship, while "child" is mainly used in relation to protective rights criteria and gradual development. The article first clarifies the concepts of paternal guardianship, administration of the minor's

affairs, custody, discipline, and identity-forming upbringing. It then analyzes the scope of paternal guardianship in Imāmī jurisprudence and Iranian law and examines limiting principles such as welfare and best interests, dignity, no harm, the negation of unbearable hardship, fiduciary responsibility, and legal supervision where the guardian exceeds the ward's welfare. The analysis adopts a cautious juristic approach: it does not automatically transfer the rules of financial guardianship to matters of identity and upbringing, but only examines whether the protective rationale of guardianship can be invoked in a limited and controlled manner.

Findings

The findings show that the proposed analysis does not expand the legal ruling of guardianship and does not rely on an unrestricted reading of its textual proofs. Rather, it concerns a limited analysis of the protective function of guardianship. Paternal guardianship is treated as a protective and fiduciary institution whose function may, under strict jurisprudential and legal conditions, be examined in relation to certain non-financial interests of the ward lacking full legal capacity. The basis of this analysis is the protective rationale of guardianship, the fiduciary position of the father, the ascertainable welfare and best interests of the ward, and a limited form of juristic reasoning that does not ignore the differences between financial affairs and matters related to identity, personality, religion, culture, and moral development. Accordingly, identity-forming upbringing does not mean imposing a belief, lifestyle, or identity on the child. It refers to a responsible and gradual process in which the father, within the limits of welfare, dignity, proportionality, no harm, and the child's developing capacities, may play a guiding and protective role in religious, moral, cultural, familial, and social identity formation. This role is defensible only when it serves the child's real welfare and avoids coercion, humiliation, violence, psychological harm, harmful identity imposition, and disregard for the child's gradually developing personality. Child-rights concepts therefore function as criteria for regulating guardianship, not as substitutes for Imāmī jurisprudence or Iranian law.

Conclusion

The article concludes that its hypothesis is confirmed only if the analysis is understood as an analysis of the protective function of guardianship, not as an expansion of the legal ruling itself. Paternal guardianship may be analyzed, in a limited and regulated manner, in relation to identity-forming upbringing alongside the administration of the minor's affairs. Yet this capacity is defensible only within responsible, welfare-oriented, dignity-based, and non-imposing guardianship. Whenever paternal involvement results in violence, humiliation, harmful identity imposition, disregard for the child's personality, neglect of gradual development, or uncontrolled expansion of paternal

Pre-Islamic Iranian and Post-Islamic Iranian version

authority, it falls outside the legitimate juristic and legal boundaries of guardianship. The practical implication is that legal interpretation and family-law policy should regulate paternal involvement in identity-forming upbringing through ascertainable welfare, absence of harm, proportionality to age and development, respect for dignity, and legal supervision in harmful cases.

Pre-final, unedited, and pre-proofreading version

مطالعات فقه اسلامی و مبانی حقوق
شاپا برخط: ۰۸۳۷-۲۷۸۳ شاپا چاپی: ۲۳۶۸-۲۷۸۳
Homepage: fvh.journals.miu.ac.ir

ولایت پدر و تربیت هویت‌ساز فرزند؛ تحلیل کارکرد حمایتی در فقه امامیه و حقوق ایران

محمد رضائی[۱]، محمود حزبه‌زاده[۲]*، و سید حسام‌الدین حسینی[۳]

۱. گروه فقه و مبانی حقوق اسلامی، واحد اهواز، دانشگاه آزاد اسلامی، اهواز، ایران. رایانامه: Mohammad.rezaei3191@iau.ac.ir

۲. نویسنده مسئول، گروه معارف اسلامی، دانشکده پزشکی، دانشگاه علوم پزشکی جندی‌شاپور اهواز، اهواز، ایران/گروه معارف اسلامی، واحد اهواز، دانشگاه آزاد اسلامی، اهواز، ایران. رایانامه: hazbehzade-m@ajums.ac.ir

۳. گروه فقه و مبانی حقوق اسلامی، مرکز تحقیقات پژوهش‌های قرآنی با رویکرد سبک زندگی اسلامی، واحد اهواز، دانشگاه آزاد اسلامی، اهواز، ایران. رایانامه: hosseini45@iau.ac.ir

Pre-final, Unedited and Pre-proofreading version

اطلاعات مقاله

نوع مقاله:
مقالهٔ پژوهشی

تاریخچه مقاله:
تاریخ دریافت:
تاریخ بازنگری:
تاریخ پذیرش:
تاریخ انتشار:

کلیدواژه‌ها:
ولایت پدر،
تربیت هویت‌ساز،
کارکرد حمایتی،
غبطه مولی‌علیه،
فقه امامیه

چکیده

مسئله این پژوهش آن است که با وجود تحلیل ولایت پدر درباره اداره امور صغیر، حمایت از مولی‌علیه، اذن، حضانت و تصمیم‌های مالی و حقوقی، تربیت هویت‌ساز فرزند فاقد اهلیت کامل، چگونه و تا چه حد قابل تبیین است؟ هدف مقاله، تحلیل کارکرد حمایتی ولایت پدر در مصالح غیرمالی و تعیین مرز آن با توسعه حکم ولایت، گسترش اختیار بی‌قید پدر و تحمیل هویت است. پژوهش حاضر با تکیه بر منابع کتابخانه‌ای و اسنادی، به این پرسش می‌پردازد که قلمرو ولایت پدر، ملاک حمایتی ولایت، مصلحت و غبطه مولی‌علیه، کرامت انسانی، منع ضرر، نفی حرج و نظارت حقوقی بر اعمال ولایت، چگونه می‌توانند در تحدید و تبیین کارکرد حمایتی ولایت پدر در تربیت هویت‌ساز فرزند فاقد اهلیت کامل نقش‌آفرین باشند؟ مقاله میان استفاده از ملاک حمایتی ولایت و توسعه حکم ولایت مالی به حوزه هویت و تربیت تفکیک می‌کند. یافته‌ها نشان می‌دهد این کارکرد تنها در قالب ولایتی مسئولانه، امانی، مصلحت‌محور و کرامت‌مدار، با رعایت رشد تدریجی، کرامت و مصلحت احرازپذیر فرزند، قابل دفاع است. نتیجه آن است که این کارکرد نه توسعه حکم ولایت است و نه مجوز تحمیل هویت؛ بلکه اجبار

زیان‌بار، تحقیر، خشونت، سرکوب شخصیت در حال رشد یا تحمیل هویت از حدود مشروع آن خارج می‌شود.

استناد: نام خانوادگی، نام؛ نام خانوادگی، نام و نام خانوادگی، نام (۱۴۰۴). عنوان مقاله.. *مطالعات فقه اسلامی و مبانی حقوق*، ۱۹ (X).
http//doi. org/000000000000000000

ناشر: جامعه المصطفی العالمیه. © نویسنده (گان).

Pre-final, unedited, and pre-proofreading version

مقدمه

ولایت پدر در فقه امامیه و حقوق ایران، نهادی است که هم با حمایت از فرزند فاقد اهلیت کامل و هم با تنظیم روابط حقوقی خانواده پیوند دارد. در ادبیات فقهی، این ولایت غالباً در نسبت با صغیر، حجر، اداره اموال و حفظ مصالح مولی‌علیه بررسی شده است (محقق حلی، ۱۴۰۸ق، ج. ۲، ص. ۸۷؛ موسوی خمینی، ۱۴۲۱ق، ج. ۲، صص. ۲۷۳ و ۲۷۶؛ نجفی، ۱۴۰۴ق، ج. ۲۶، ص. ۱۰۱).

در حقوق ایران، مواد ۱۱۸۰، ۱۱۸۱ و ۱۱۸۳ قانون مدنی، ولایت قهری پدر و جد پدری را نسبت به طفل شناسایی کرده و برای ولی قهری، به‌ویژه در اداره امور مالی و حقوقی مولی‌علیه، صلاحیت و مسئولیت مقرر کرده است. این برداشت در ادبیات حقوقی نیز در چارچوب تحلیل ولایت قهری و حمایت از مولی‌علیه پی گرفته شده است (امامی، ۱۳۸۶، ج. ۵، ص. ۱۸۷؛ کاتوزیان، ۱۳۸۶، ج. ۲، ص. ۱۳۹؛ صفایی و امامی، ۱۳۹۸، ج. ۲، ص. ۱۱۰). در منابع روایی نیز مباحث تربیت و حقوق فرزند در ابواب مربوط به اولاد طرح شده است (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج. ۶، صص. ۴۶–۵۰؛ حر عاملی، ۱۴۰۹ق، ج. ۲۱، صص. ۴۷۹، ۴۸۳ و ۴۸۶).

با این حال، مسئله مقاله حاضر، تحلیل کارکرد حمایتی این نهاد در حوزه تربیت هویت‌ساز، بدون توسعه حکم ولایت یا گسترش اختیار بی‌قید پدر است.

اهمیت این مسئله از آنجا ناشی می‌شود که جایگاه کودک و حدود اختیارات والدین در شرایط معاصر، تنها با الگوی اداره مالی و حقوقی امور صغیر توضیح داده نمی‌شود. تحول مناسبات خانواده، نقش نهادهای آموزشی و رسانه‌ای و برجسته‌شدن مفاهیمی مانند مصلحت، کرامت، حق هویت، منع خشونت و رشد تدریجی شخصیت فرزند، ضرورت بازخوانی کارکرد حمایتی ولایت پدر را نشان می‌دهد. این بحث به‌ویژه در انتخاب نوع آموزش دینی و اخلاقی، تعیین حدود مداخله پدر در هویت خانوادگی و فرهنگی و اعمال محدودیت‌های تربیتی اهمیت دارد؛ زیرا باید مرز مداخله مشروع پدر با تصمیم آسیب‌زا و قابل نظارت روشن شود. از این منظر، اصول ۱۰، ۲۱ و ۳۰ قانون اساسی، مواد ۳، ۸، ۱۲ و ۱۹ کنوانسیون حقوق کودک و مواد ۱ و ۳ قانون حمایت از اطفال و نوجوانان مصوب ۱۳۹۹، در حد معیارهای حمایتی قابل توجه‌اند.

خلأ پژوهش‌های پیشین که نگارش تحقیق حاضر را ضروری می‌سازد آن است که با وجود بررسی ولایت پدر در قلمروهایی مانند ولایت قهری، اداره امور صغیر، حضانت، اذن، مصلحت کودک و حقوق حمایتی او، نسبت کارکرد حمایتی ولایت پدر با تربیت هویت‌ساز فرزند فاقد اهلیت کامل، به‌صورت مسئله‌ای مستقل و منسجم تبیین نشده است.

بر این اساس، پرسش اصلی مقاله آن است که کارکرد حمایتی ولایت پدر در فقه امامیه و حقوق ایران، با چه مبانی و قیودی می‌تواند در حوزه تربیت هویت‌ساز فرزند فاقد اهلیت کامل تحلیل شود؟ فرضیه مقاله نیز آن است که ولایت پدر، اگر در چارچوب مصلحت و غبطه مولی‌علیه، کرامت انسانی، عدم مفسده، منع ضرر، نفی حرج، مسئولیت ولی و رشد تدریجی فرزند فهم شود، ظرفیت تحلیل کارکردیِ مقید در حوزه تربیت هویت‌ساز را دارد؛ اما این ظرفیت به معنای توسعه حکم ولایت یا نفی شخصیت مستقل فرزند نیست.

Pre-final, unedited, and not proof-reading version

پژوهش حاضر با تکیه بر منابع کتابخانه‌ای و اسنادی سامان یافته است. ابتدا مفهوم و قلمرو ولایت پدر در فقه امامیه و حقوق ایران تبیین می‌شود؛ سپس ملاک حمایتی ولایت و نسبت آن با مصالح غیرمالی فرزند بررسی می‌گردد. در ادامه، امکان تحلیل این کارکرد با اتکا به مصلحت و غبطه مولی‌علیه، کرامت انسانی، قاعده لا ضرر، نفی حرج، مسئولیت ولی، تنقیح مناط محدود و مقررات حقوق کودک ارزیابی می‌شود. بر این اساس، هدف پژوهش آن است که بدون توسعه حکم ولایت، حدود مشروع اعمال آن را در حوزه تربیت هویت‌ساز روشن سازد.

پیشینه پژوهش

در این بخش، پژوهش‌هایی بررسی می‌شود که از حیث ولایت پدر، مصلحت کودک، حقوق کودک، اطاعت و تأدیب والدین، الزام آموزشی و نقش خانواده با مسئله مقاله ارتباط مستقیم دارند. مقصود، ارائه تاریخچه موضوع نیست، بلکه نشان دادن نسبت پژوهش‌های پیشین با مسئله حاضر و تبیین وجه تمایز مقاله در تحلیل این کارکرد در تربیت هویت‌ساز فرزند فاقد اهلیت کامل است.

مقدادی در مقاله «بررسی فقهی حقوقی حضانت» با تمرکز بر جایگاه مصلحت در سرپرستی کودک، مصلحت را معیاری برای تحدید اختیار ولی و والدین دانسته است. این پژوهش از جهت برجسته‌کردن نقش مصلحت کودک به بحث حاضر نزدیک است، اما مقاله حاضر مصلحت را در قالب کارکرد حمایتی ولایت پدر در تربیت هویت‌ساز فرزند فاقد اهلیت کامل صورت‌بندی می‌کند (مقدادی، ۱۳۹۰، صص. ۱۷۵–۲۱۰).

پارساپور و نوربخش در مقاله «معیارهای ارزیابی مصلحت کودک در فقه امامیه، حقوق ایران و کنوانسیون حقوق کودک» معیارهای مصلحت کودک را در سه نظام فقه امامیه، حقوق ایران و کنوانسیون حقوق کودک بررسی کرده‌اند. این پژوهش از حیث توجه به مصلحت به‌عنوان معیار تحدیدی با بحث حاضر همپوشانی دارد، اما مقاله حاضر مصلحت را نه به‌صورت مستقل، بلکه در نسبت با ولایت پدر و مصالح غیرمالی هویت‌ساز تحلیل می‌کند (پارساپور و نوربخش، ۱۳۹۴، صص. ۱–۲۷).

احمدوند و تال در مقاله «بررسی ابعاد فقهی و حقوقی حدیث أنت و مالک لأبیک؛ ولایت پدر بر فرزند» حدود استناد به یکی از ادله مرتبط با نسبت پدر و فرزند را بررسی کرده‌اند. این پژوهش از جهت توجه به مبنای روایی و فقهی نسبت پدر و فرزند قابل استفاده است، اما مقاله حاضر از این بحث فراتر می‌رود و کارکرد حمایتی ولایت پدر را در حوزه تربیت هویت‌ساز، با تأکید بر منع توسعه حکم ولایت و منع تحمیل هویت، تحلیل می‌کند (احمدوند و تال، ۱۳۹۹، صص. ۱۵۳–۱۷۰).

فلاح، سیدعلی‌زاده گنجی و قنبرپور در مقاله «مطالعه تطبیقی ولایت قهری در حقوق ایران و نهاد مشابه در حقوق آمریکا» جایگاه ولایت قهری را در حقوق ایران و نهاد مشابه آن را در حقوق آمریکا بررسی کرده‌اند. این پژوهش از حیث تبیین ساختار حقوقی ولایت قهری برای بحث حاضر قابل استفاده است، اما مقاله حاضر رویکرد تطبیقی ندارد و بحث را به تحلیل فقهی و حقوقی کارکرد حمایتی ولایت پدر در مصالح غیرمالی فرزند محدود می‌کند (فلاح، سیدعلی‌زاده گنجی و قنبرپور، ۱۴۰۲، صص. ۱۶۱–۱۷۸).

Pre-final_uncorrected_proof_reading_version

بیستونی و مقدادی در مقاله «بررسی تطبیقی گستره حریم خصوصی کودک در اسلام و کنوانسیون حقوق کودک» نشان داده‌اند که کودک در محیط خانواده نیز دارای شخصیت و حریم قابل حمایت است. این مقاله از جهت توجه به شخصیت و حقوق حمایتی کودک به پژوهش حاضر نزدیک است، اما مقاله حاضر این معیارها را برای تحدید کارکرد حمایتی ولایت پدر در حوزه تربیت هویت‌ساز به کار می‌گیرد، نه برای جایگزین‌کردن حقوق کودک به جای مبانی فقهی ولایت (بیستونی و مقدادی، ۱۴۰۱، صص. ۸۳–۱۰۹).

در میان مقالات منتشرشده در فصلنامه «مطالعات فقه اسلامی و مبانی حقوق»، حاجیپور، دلدار و علیزاده ایوری در مقاله «الگوی مراتب اطاعت از والدین در تحلیل و بررسی دیدگاه فقهای اسلامی» حدود اطاعت از والدین را بررسی کرده و از اطاعت مطلق فاصله گرفته‌اند. این مقاله از جهت فاصله‌گرفتن از اطاعت مطلق والدین با بحث حاضر مرتبط است، اما مقاله حاضر به‌جای تمرکز بر اطاعت فرزند، کارکرد حمایتی ولایت پدر را در تربیت هویت‌ساز و در چارچوب مصلحت، غبطه و منع تحمیل هویت تحلیل می‌کند (حاجیپور، دلدار و علیزاده ایوری، ۱۴۰۳، صص. ۳–۲۴).

غنی‌زاده در مقاله «واکاوی میزان مشروعیت قانون اجبار به تحصیل» مشروعیت الزام قانونی به تحصیل را با محوریت قانون حمایت از اطفال و نوجوانان مصوب ۱۳۹۹ بررسی کرده و میان مقطع ابتدایی و متوسطه تفکیک نهاده است. این پژوهش از جهت طرح نسبت میان قانون، کودک، اولیا، اجبار و مشروعیت شرعی برای مقاله حاضر مفید است، اما مقاله حاضر اجبار آموزشی را موضوع اصلی قرار نمی‌دهد و حدود مداخله پدر در تربیت هویت‌ساز را در چارچوب ولایت، مصلحت، غبطه و کرامت می‌سنجد (غنی‌زاده، ۱۴۰۴، صص. ۱۶۷–۱۸۴).

ابراهیمی، حاجی ده‌آبادی و حسینی در مقاله «پاسخ‌های خانواده‌محور به بزهکاری کودکان در فقه امامیه و قانون کیفری ایران و فرانسه» جایگاه خانواده را در پاسخ‌های اصلاحی و تربیتی به بزهکاری کودک بررسی کرده‌اند. این پژوهش از جهت توجه به نقش خانواده و والدین در تربیت و اصلاح کودک به بحث حاضر نزدیک است، اما مقاله حاضر مسئله را نه در قالب پاسخ به بزهکاری، بلکه در چارچوب ولایت پدر، مصالح غیرمالی و مرز میان هدایت هویتی و تحمیل هویت بر فرزند تحلیل می‌کند (ابراهیمی، حاجی ده‌آبادی و حسینی، ۱۴۰۴، صص. ۱۸۵–۲۰۶).

برآیند پیشینه آن است که پژوهش‌های موجود، مباحث مهمی درباره مصلحت کودک، اطاعت والدین، مشروعیت الزام آموزشی، تأدیب، خانواده و حقوق کودک فراهم کرده‌اند؛ با این حال، هنوز کارکرد حمایتی ولایت پدر در قلمرو تربیت هویت‌ساز به‌صورت الگویی مستقل و منسجم تبیین نشده است. وجه تمایز مقاله حاضر، تحلیل مقید این کارکرد و ارائه معیارهای فقهی و حقوقی برای کنترل مداخله پدر، بدون توسعه حکم ولایت یا تحمیل هویت بر فرزند است.

۱. مفهوم‌شناسی و چارچوب مفهومی

مقصود از مفهوم‌شناسی در این مقاله، تفکیک مفاهیمی است که در تحلیل کارکرد حمایتی ولایت پدر نقش دارند. ازاین‌رو، مفاهیم «ولایت پدر»، «فرزند فاقد اهلیت کامل»، «اداره امور صغیر» و «تربیت هویت‌ساز» جداگانه تبیین می‌شوند تا مرز بحث مقاله با توسعه حکم ولایت، حضانت، تأدیب و تحمیل هویت روشن شود.

۱ـ۱. ولایت پدر

واژه «ولایت» در لغت از ریشه «ولی» گرفته شده و با معانی قرب، پیوستگی، نصرت، سرپرستی و عهده‌داری امر پیوند دارد. ابن‌منظور ذیل ماده «ولی» توضیح می‌دهد که «ولی» و «مولی» در برخی کاربردها به کسی اطلاق می‌شود که نسبت به دیگری نوعی پیوند، نصرت، قرب یا عهده‌داری امر دارد و از جمله می‌نویسد: «المَوْلی الوَلِیُّ الذی یَلِی علیک أمرَک» (ابن‌منظور، ۱۴۱۴ق، ج. ۱۵، ص. ۴۰۸). بنابراین، معنای لغوی ولایت صرف اقتدار یک‌جانبه نیست، بلکه نوعی پیوند، سرپرستی و عهده‌داری امر دیگری را نیز در بر می‌گیرد.

در اصطلاح فقه امامیه، ولایت پدر نسبت به فرزند فاقد اهلیت کامل، صلاحیتی شرعی برای حمایت، اداره و تصمیم‌گیری درباره امور مولی‌علیه در حدود مقرر شرع است. این ولایت در مباحث حجر و نیز در مباحث مربوط به اولیای عقد مطرح شده و محور آن جبران ناتوانی صغیر در اداره مستقل امور خویش و رعایت مصلحت اوست، نه اعطای اختیار بی‌قید به پدر (محقق حلی، ۱۴۰۸ق، ج. ۲، ص. ۸۷؛ موسوی خمینی، ۱۴۲۱ق، ج. ۲، صص. ۲۷۳ و ۲۷۶؛ نجفی، ۱۴۰۴ق، ج. ۲۶، ص. ۱۰۱). از این منظر، ولایت پدر را نباید تنها به معنای حق یا اختیار یک‌جانبه دانست؛ زیرا در تحلیل فقهی، این نهاد با مفاهیمی مانند تکلیف، امانت، مصلحت مولی‌علیه، مسئولیت ولی و منع اضرار نیز پیوند دارد.

در اصطلاح حقوقی نیز ولایت پدر در قالب ولایت قهری تحلیل می‌شود. مواد ۱۱۸۰، ۱۱۸۱ و ۱۱۸۳ قانون مدنی، ولایت قهری پدر و جد پدری را نسبت به طفل شناسایی کرده‌اند و این ولایت را به‌ویژه در اداره اموال و نمایندگی حقوقی مولی‌علیه نشان می‌دهند. در ادبیات حقوقی نیز ولایت قهری نهادی حمایتی و ناظر به اداره امور محجور و صغیر دانسته شده است، نه اختیار نامحدود بر شخص کودک (امامی، ۱۳۸۶، ج. ۵، ص. ۱۸۷؛ جعفری لنگرودی، ۱۳۸۸، ص. ۷۷۸؛ صفایی و امامی، ۱۳۹۸، ج. ۲، ص. ۱۱۰).

۱ـ۲. فرزند فاقد اهلیت کامل، صغیر و مولی‌علیه

واژه «صغیر» از ریشه «صغر» است و در لغت در برابر کبر و بزرگی قرار می‌گیرد. فراهیدی ذیل ماده «صغر» می‌نویسد: «الصِّغَرُ مصدر الصَّغِیرِ فی القَدْر» و بدین ترتیب، صغر را ناظر به کوچکی و کاستی در اندازه یا قدر معرفی می‌کند (فراهیدی، ۱۴۰۹ق، ج. ۴، ص. ۳۷۲). در بحث حاضر، صغر تنها به کوچکی جسمی یا سنی اشاره ندارد، بلکه از حیث فقهی و حقوقی با ناتوانی در اداره مستقل امور و فقدان یا ضعف اهلیت کامل ارتباط دارد.

در اصطلاح فقهی، صغیر از مصادیق محجور است و به دلیل فقدان اهلیت کامل، تصرف مستقل او در امور مالی و حقوقی محدود می‌شود. از همین‌رو، ولایت پدر بر صغیر در مباحث حجر مطرح می‌گردد و ولی،

Pre-final, unedited, and pre-proofreading version

عهده‌دار حمایت و تصمیم‌گیری در محدوده مصلحت مولی‌علیه می‌شود (محقق حلی، ۱۴۰۸ق، ج. ۲، ص. ۸۷؛ نجفی، ۱۴۰۴ق، ج. ۲۶، ص. ۱۰۱). مقصود از «مولی‌علیه» در این مقاله نیز شخصی است که به سبب صغر، حجر یا فقدان اهلیت کامل، موضوع حمایت و تصمیم‌گیری ولی قرار می‌گیرد.

در اصطلاح حقوقی، «فرزند فاقد اهلیت کامل» عنوانی تحلیلی برای اشاره به شخصی است که به دلیل صغر سن، عدم رشد یا حجر، در حدود قانون نیازمند حمایت ولی یا نماینده قانونی است. مواد ۱۱۸۰، ۱۱۸۳، ۱۲۰۷ و ۱۲۱۲ قانون مدنی، از جهت ارتباط میان صغر، حجر، فقدان یا محدودیت اهلیت و نقش ولی قهری در اداره امور طفل قابل توجه‌اند. بنابراین، واژه «فرزند» در این مقاله، در مقام تحلیل ولایت، عمدتاً ناظر به صغیر، مولی‌علیه یا فرزند فاقد اهلیت کامل است؛ اما واژه «کودک» بیشتر در ادبیات حمایتی حقوق کودک و ناظر به معیارهایی مانند کرامت، حق هویت، منع خشونت و حق شنیده‌شدن به کار می‌رود، نه برای تغییر مبنای فقهی ولایت.

۱ـ۳. اداره امور صغیر

اداره امور صغیر، قلمرو شناخته‌شده‌تر ولایت پدر است. مقصود از این تعبیر، مجموعه اقداماتی است که ولی قهری در حدود شرع و قانون برای حفظ منافع، اداره اموال، پیگیری حقوق و انجام تصمیم‌های لازم درباره مولی‌علیه انجام می‌دهد. در فقه امامیه، این قلمرو در پیوند با حجر صغیر و تصرف ولی در مال و حقوق مولی‌علیه مطرح می‌شود و مشروعیت آن با مصلحت، غبطه یا دست‌کم عدم مفسده سنجیده می‌شود (محقق حلی، ۱۴۰۸ق، ج. ۲، ص. ۸۷؛ شهید ثانی، ۱۴۱۳ق، ج. ۴، ص. ۱۶۱؛ نجفی، ۱۴۰۴ق، ج. ۲۶، ص. ۱۰۱).

در حقوق ایران نیز مواد ۱۱۸۰، ۱۱۸۱ و ۱۱۸۳ قانون مدنی، اصل ولایت قهری و نقش ولی را در اداره امور مربوط به طفل نشان می‌دهند. با این حال، اداره امور صغیر به معنای اختیار نامحدود نسبت به صغیر یا مولی‌علیه نیست، بلکه نوعی سرپرستی و نمایندگی مقید است که به دلیل فقدان اهلیت کامل صغیر توجیه می‌شود. همین نکته، نقطه اتصال بحث مقاله با مصالح غیرمالی است؛ زیرا اگر ولایت از آغاز نهادی مقید به مصلحت و مسئولیت باشد، می‌توان کارکرد حمایتی آن را، نه حکم آن را، در برخی امور غیرمالی نیز تحلیل کرد.

۱ـ۴. تربیت هویت‌ساز

واژه «تربیت» در لغت با رشد، پرورش، نگهداری و رساندن تدریجی شیء به وضعیت مطلوب پیوند دارد. ابن‌منظور در توضیح ماده «ربا» از زیادت و نمو سخن می‌گوید و می‌نویسد: «رَبا الشیءُ یَرْبُو رُبُوّاً ورِباءً: زاد ونما»؛ همچنین ذیل ماده «ربب» از پرورش و مراقبت سخن می‌گوید و تعبیر «رَبَّ ولده والصبیَّ» را به معنای پروراندن و تربیت کودک به کار می‌برد (ابن‌منظور، ۱۴۱۴ق، ج. ۱۴، ص. ۳۰۵؛ ابن‌منظور، ۱۴۱۴ق، ج. ۱، ص. ۴۰۱). بنابراین، در سطح لغوی، تربیت بر فرایندی تدریجی، رشددهنده و مراقبتی دلالت دارد، نه بر اجبار دفعی یا تحمیل بیرونی.

از منظر علوم تربیتی و روان‌شناختی، هویت امری صرفاً درونی و منفک از محیط نیست، بلکه در نسبت میان فرد، خانواده، فرهنگ و جامعه شکل می‌گیرد. در ادبیات کلاسیک روان‌شناسی رشد، اریکسون هویت

Pre-final, unedited, and pre-proofreading version

را فرایندی می‌داند که هم در هسته فرد و هم در متن فرهنگ و اجتماع قرار دارد و شکل‌گیری آن با مشاهده، بازتاب، داوری فرد درباره خویشتن و نسبت او با داوری دیگران پیوند می‌یابد (Erikson, 1968: صص. ۲۲-۲۳). با این حال، مقاله حاضر قصد ندارد بحث را به پژوهشی روان‌شناختی یا تربیتی تبدیل کند؛ بلکه از این نکته فقط برای توضیح موضوع مداخله پدر در فرایندهای اثرگذار بر هویت فرزند استفاده می‌کند. «تربیت هویت‌ساز» در این مقاله اصطلاحی فقهیِ منصوص یا عنوانی مستقل در قانون نیست، بلکه مفهومی تحلیلی برای توضیح آن دسته از تصمیم‌ها و اقدامات مرتبط با اعمال ولایت پدر است که با شکل‌گیری هویت دینی، اخلاقی، خانوادگی، فرهنگی و اجتماعی فرزند پیوند دارد. به همین دلیل، این اصطلاح نباید به معنای تأسیس نهادی جدید در عرض ولایت قهری، حضانت یا تأدیب فهم شود. مقصود از تربیت هویت‌ساز، فرایندی تدریجی و حمایتی است که در آن پدر، در چارچوب حدود اعمال ولایت و با رعایت مصلحت، کرامت، رشد تدریجی و حقوق فرزند، نقشی هدایتی در شکل‌گیری شخصیت و هویت او ایفا می‌کند.

از حیث مصداقی، تربیت هویت‌ساز شامل هر نوع مداخله تربیتی پدر نمی‌شود، بلکه فقط ناظر به اقداماتی است که با جهت‌گیری‌های بنیادین دینی، اخلاقی، خانوادگی، فرهنگی و اجتماعی فرزند ارتباط مستقیم دارد و در عین حال با مصلحت، کرامت و رشد تدریجی او سازگار است. بر این اساس، هدایت دینی غیرآسیب‌زا، انتقال ارزش‌های اخلاقی و خانوادگی، مراقبت از تعلق فرهنگی، تقویت مسئولیت‌پذیری و حمایت از رشد اخلاقی، در صورت رعایت قیود فقهی و حقوقی، می‌تواند در قلمرو این مفهوم تحلیل شود؛ اما اجبار آسیب‌زا، محرومیت آموزشی، خشونت، تحقیر، سرکوب پرسشگری یا تحمیل هویت برخلاف مصلحت محرز فرزند، از قلمرو تربیت هویت‌ساز مشروع خارج است.

۱ـ۵. تمایز ولایت، حضانت، تأدیب و تربیت

برای جلوگیری از تداخل مفهومی، باید میان ولایت، حضانت، تأدیب و تربیت تفاوت گذاشت. ولایت پدر جایگاهی فقهی و حقوقی دارد که به اداره، حمایت و تصمیم‌گیری درباره مولی‌علیه مربوط است. حضانت بیشتر ناظر به نگهداری و مراقبت روزمره از کودک است و ماده ۱۱۶۸ قانون مدنی آن را هم حق و هم تکلیف ابوین دانسته است. در ادبیات حقوقی نیز حضانت بیشتر در معنای نگهداری، مراقبت و تربیت طفل تحلیل شده است، نه به‌عنوان ولایت قهری بر همه شئون شخصیت کودک (امامی، ۱۳۸۶، ج. ۵، ص. ۱۸۷؛ کاتوزیان، ۱۳۸۶، ج. ۲، ص. ۱۳۹).

تأدیب، در معنای قابل دفاع، به هدایت و اصلاح رفتار در حدود مشروع، متعارف و غیرزیان‌بار مربوط می‌شود. مواد ۱۱۷۸ و ۱۱۷۹ قانون مدنی، تربیت طفل و تأدیب او را به حدود متعارف مقید می‌کنند و بند «ت» ماده ۱۵۸ قانون مجازات اسلامی نیز اقدامات والدین و اولیای قانونی را فقط در حدود متعارف و شرعی قابل توجیه می‌داند. بنابراین، تأدیب نمی‌تواند مجوز خشونت، تحقیر یا تحمیل زیان‌بار هویت باشد.

بر این اساس، مقاله حاضر این مفاهیم را در یکدیگر ادغام نمی‌کند. حضانت، تأدیب و تربیت عمومی هر یک قلمرو خاص خود را دارند؛ اما ولایت پدر، با حفظ تمایز از آن‌ها، می‌تواند در پرتو مصلحت، کرامت،

Pre-final, unedited, and unproofreading version

منع ضرر و مسئولیت ولی، نسبتی ضابطه‌مند با تربیت هویت‌ساز پیدا کند. نتیجه این تفکیک آن است که تحلیل کارکرد حمایتی ولایت پدر در حوزه تربیت هویت‌ساز نه به معنای توسعه حکم ولایت است، نه مجوزی برای تحمیل هویت بر فرزند و نه به معنای جایگزینی حقوق کودک به جای مبانی فقهی ولایت.

۲. قلمرو ولایت پدر در فقه امامیه و حقوق ایران

قلمرو ولایت پدر در فقه امامیه و حقوق ایران، نقطه آغاز تحلیل نسبت آن با تربیت هویت‌ساز است. در فقه امامیه، ولایت پدر نسبت به فرزند، به‌ویژه در دوره صغر و فقدان اهلیت کامل، در پیوند با حمایت از مولی‌علیه، اداره امور او و رعایت مصلحت مطرح می‌شود (محقق حلی، ۱۴۰۸ق، ج. ۲، ص. ۸۷؛ موسوی خمینی، ۱۴۲۱ق، ج. ۲، صص. ۲۷۳ و ۲۷۶). این ولایت، صرف اقتدار عرفی پدر در خانواده نیست، بلکه صلاحیتی شرعی و حقوقی برای جبران ناتوانی صغیر در اداره مستقل امور خویش و صیانت از مصالح اوست؛ ازاین‌رو، محور تحلیل آن رابطه میان صلاحیت ولی و مصلحت مولی‌علیه است (نجفی، ۱۴۰۴ق، ج. ۲۶، ص. ۱۰۱؛ نجفی، ۱۴۰۴ق، ج. ۲۹، صص. ۱۷۰–۱۷۲).

در حقوق ایران، مواد ۱۱۸۰ و ۱۱۸۱ قانون مدنی اصل ولایت قهری پدر و جد پدری را نسبت به طفل می‌شناسند و ماده ۱۱۸۳، صلاحیت و مسئولیت ولی قهری را به‌ویژه در اداره اموال و حقوق مالی مولی‌علیه بیان می‌کند. در عین حال، ماده ۱۱۸۴ نشان می‌دهد که ولایت قهری مطلق و غیرقابل نظارت نیست و در صورت عدم رعایت غبطه صغیر یا اقدام زیان‌بار ولی، امکان مداخله وجود دارد. مواد ۱۱۷۸ و ۱۱۷۹ قانون مدنی، ماده ۴۵ قانون حمایت خانواده و مواد ۱ و ۳ قانون حمایت از اطفال و نوجوانان مصوب ۱۳۹۹ نیز همین جهت حمایتی، مصلحت‌محور و نظارتی را تقویت می‌کنند (امامی، ۱۳۸۶، ج. ۵، ص. ۱۸۷؛ کاتوزیان، ۱۳۸۶، ج. ۲، ص. ۱۳۹).

قلمرو روشن‌تر و کم‌مناقشه‌تر ولایت پدر، اداره امور مالی و حقوقی صغیر است. در این حوزه، پدر در مقام ولی قهری می‌تواند در حدود شرع و قانون برای حفظ اموال، جلوگیری از تضییع حقوق مالی و انجام اقداماتی که به مصلحت مولی‌علیه است، تصمیم‌گیری کند. اما حتی در همین قلمرو نیز اختیار ولی، بی‌قید نیست؛ زیرا فلسفه ولایت مالی، حمایت از صغیر و جبران فقدان اهلیت کامل اوست، نه تأمین خواست شخصی پدر. ازاین‌رو، هرگونه تصرف یا تصمیم ولی باید با معیار مصلحت و غبطه صغیر سنجیده شود. این تحلیل در ادبیات حقوق خانواده نیز مورد توجه قرار گرفته است (صفایی و امامی، ۱۳۹۸، ج. ۲، ص. ۱۱۰؛ کاتوزیان، ۱۳۸۶، ج. ۲، ص. ۱۳۹).

در حوزه‌های غیرمالی، بحث دشوارتر و نیازمند احتیاط بیشتری است. موضوعاتی مانند نگهداری، مراقبت، تربیت، آموزش، هدایت دینی و اخلاقی و تنظیم روابط خانوادگی، با شخصیت، کرامت، رشد و آینده فرزند ارتباط دارند و نمی‌توان آن‌ها را بی‌واسطه و بدون ضابطه ذیل همان قلمرو مالی ولایت قرار داد. با این حال، از آنجا که ولایت پدر در منطق فقهی و حقوقی خود با حمایت از مولی‌علیه و رعایت مصلحت او پیوند دارد، می‌توان بررسی کرد که آیا این منطق حمایتی در برخی حوزه‌های غیرمالی نیز

Pre-final, unedited, and non-proofread version

ظرفیت تحلیل دارد یا خیر. این همان نقطه‌ای است که مقاله حاضر آن را نه به‌صورت پیش‌فرض، بلکه به‌صورت مسئله‌ای نیازمند تحلیل دقیق دنبال می‌کند.

بر این اساس، قلمرو ولایت پدر را می‌توان در سه سطح تحلیل کرد: نخست، اداره امور مالی و حقوقی صغیر؛ دوم، حمایت غیرمالی مرتبط با نگهداری، مراقبت و مصالح شخصی فرزند و سوم، تحلیل محدود نقش حمایتی پدر در تربیت هویت‌ساز. سطح سوم نه تأسیس نهادی جدید است و نه توسعه مطلق اختیار پدر، بلکه فقط در امتداد منطق حمایتی ولایت و با رعایت مصلحت، کرامت، مسئولیت و سایر قیود فقهی و حقوقی قابل دفاع است.

۳. مبانی فقهی تحلیل کارکرد حمایتی ولایت پدر

در این بخش، مبانی فقهیِ امکان تحلیل کارکرد حمایتی ولایت پدر در حوزه تربیت هویت‌ساز تبیین می‌شود. نقطه آغاز تحلیل، ادله و مباحث مربوط به ولایت بر صغیر و تصرف ولی در امور مولی‌علیه است و در کنار آن، قواعد و قیود حاکم بر اعمال ولایت، مانند مصلحت، غبطه، عدم مفسده، منع ضرر، نفی حرج، امانت‌بودن ولایت، مسئولیت ولی و ضمان در فرض تعدی یا تفریط بررسی می‌گردد. بر این اساس، استفاده از این مبانی در حوزه تربیت هویت‌ساز، بر پایه تنقیح مناط محدود و با توجه به منطق حمایتی ولایت انجام می‌شود، نه بر اساس سرایت مستقیم حکم ولایت مالی به حوزه شخصیت و هویت فرزند.

۳-۱. حجر و فقدان اهلیت کامل مولی‌علیه

نخستین مبنای فقهی ولایت پدر، حجر و فقدان یا ضعف اهلیت کامل مولی‌علیه است. در فقه امامیه، ولایت پدر بر صغیر از آن جهت مطرح می‌شود که صغیر توانایی کامل برای تشخیص و استیفای مصلحت خود ندارد و نیازمند حمایت شرعی و عقلایی است. محقق حلی در بیان حکم ولایت بر مال کودک و مجنون تصریح می‌کند: «الولایة فی مال الطفل والمجنون للأب والجد للأب»؛ یعنی ولایت در مال کودک و مجنون برای پدر و جد پدری ثابت است (محقق حلی، ۱۴۰۸ق، ج. ۲، ص. ۸۷). دلالت این عبارت آن است که منشأ ولایت، وضعیت مولی‌علیه و نیاز او به حمایت است، نه اراده مستقل ولی یا اختیار شخصی و بی‌قید پدر.

همین مبنا در تحلیل نجفی نیز دیده می‌شود. او پس از نقل دیدگاه فقها درباره ولایت پدر و جد پدری بر مال کودک و مجنون، اصل این حکم را در محدوده خود بی‌اشکال می‌داند و با تعبیر «ولا ریب فیه فی الجملة» بر ثبوت اصل ولایت در این قلمرو تأکید می‌کند (نجفی، ۱۴۰۴ق، ج. ۲۶، ص. ۱۰۱). بنابراین، در نگاه فقهی، ولایت پدر در نقطه آغاز، نهادی برای جبران ناتوانی مولی‌علیه در اداره مستقل امور خویش است. این تحلیل با برداشت مبتنی بر اختیار بی‌قید از ولایت تفاوت دارد؛ زیرا اگر مبنای ولایت، حجر و نیاز حمایتی باشد، اعمال آن نیز باید در جهت حمایت از مولی‌علیه و رعایت مصلحت او فهم شود.

تفاوت حجر صغیر و مجنون با حجر مفلس نیز مؤید ماهیت حمایتی ولایت پدر است. حجر صغیر و مجنون بر فقدان یا ضعف اهلیت و نیاز به حمایت از خودِ مولی‌علیه استوار است، اما حجر مفلس عمدتاً

Pre-final, unedited and pre-proofreading version

برای حمایت از حقوق طلبکاران مطرح می‌شود. بنابراین، مبنای ولایت پدر را نمی‌توان صرفاً منع تصرف مالی دانست؛ بلکه این ولایت بر نیاز حمایتی ناشی از فقدان یا ضعف اهلیت استوار است.

از سوی دیگر، محدود بودن ولایت به وضعیت فقدان یا ضعف اهلیت، از نفی ولایت نسبت به شخص برخوردار از رشد نیز فهمیده می‌شود. امام خمینی در بحث اولیای عقد می‌نویسد: «لیس للأب والجدّ للأب ولایة علی البالغ الرشید» (موسوی خمینی، ۱۴۲۱ق، ج. ۲، ص. ۲۷۳). این عبارت نشان می‌دهد که ولایت پدر در منطق فقهی، وابسته به وضعیت مولی‌علیه است و با تحقق رشد و اهلیت کامل، نمی‌توان همان قلمرو ولایت را به‌صورت مطلق ادامه داد. بنابراین، ولایت پدر نه مجوز دائمی برای اعمال اختیار بی‌قید نسبت به فرزند، بلکه نهادی مقید به نیاز حمایتی و فقدان یا ضعف اهلیت کامل است.

بر پایه این مبنا، تحلیل نقش پدر در تربیت هویت‌ساز نیز باید از وضعیت مولی‌علیه آغاز شود، نه از اراده ولی. فرزند فاقد اهلیت کامل ممکن است در تشخیص برخی مصالح بنیادین، از جمله مصالح دینی، اخلاقی، خانوادگی و فرهنگی، نیازمند هدایت و حمایت باشد؛ اما همین نیاز به حمایت، مجوز اختیار بی‌قید پدر بر شخصیت، باور یا هویت او نیست. ازاین‌رو، ارتباط ولایت پدر با تربیت هویت‌ساز فقط در حد کارکرد حمایتی قابل تحلیل است؛ یعنی تا جایی که مداخله پدر به حمایت واقعی از رشد، مصلحت و کرامت فرزند بینجامد و با افزایش سن، تمییز، بلوغ و رشد عقلی، به هدایت، گفت‌وگو و رعایت بیشتر شخصیت فرزند نزدیک شود.

۳-۲. مصلحت و غبطه مولی‌علیه

دومین مبنای فقهی تحلیل کارکرد حمایتی ولایت پدر، مصلحت و غبطه مولی‌علیه است. اگر مبنای ولایت، حمایت از شخص فاقد اهلیت کامل باشد، اعمال ولایت نیز نمی‌تواند جدا از مصلحت او تحلیل شود. در فقه امامیه، شرط مصلحت یا دست‌کم عدم مفسده، قیدی درونی برای اعمال ولایت است و نشان می‌دهد که اختیار ولی از آغاز به نفع مولی‌علیه محدود شده است، نه اینکه ولی بتواند بر اساس خواست مستقل خود در امور او تصرف کند.

محقق کرکی در بحث از اعتبار اذن ولی، تصرف ولی را مقید به مصلحت دانسته و می‌نویسد: «ومعلوم أن اعتبار إذن الولی مشروط بالمصلحة کتصرفه، بل أولی» (محقق کرکی، ۱۴۱۴ق، ج. ۵، ص. ۱۹۸). دلالت این عبارت آن است که تصرف ولی از حیث فقهی با معیار مصلحت سنجیده می‌شود و حتی اذن او نیز در صورتی معتبر است که در چارچوب مصلحت مولی‌علیه قرار گیرد. بنابراین، حتی جایی که اصل ولایت برای پدر ثابت است، اعمال آن باید با مصلحت مولی‌علیه سازگار باشد.

همین منطق در کلام نجفی نیز دیده می‌شود. او پس از بیان اصل ولایت پدر و جد پدری بر مال کودک و مجنون، اصل حکم را در محدوده خود بی‌اشکال می‌داند و می‌نویسد: «ولا ریب فیه فی الجملة» (نجفی، ۱۴۰۴ق، ج. ۲۶، ص. ۱۰۱). قید «فی الجملة» نشان می‌دهد که ثبوت اصل ولایت، به معنای بی‌قیدی در اعمال آن نیست؛ بلکه قلمرو و کیفیت اعمال ولایت همچنان باید در پرتو ضوابط فقهی مانند مصلحت، غبطه و عدم اضرار فهم شود.

Pre-final, unedited and pre-proofreading version

بر این اساس، اختلاف احتمالی میان لزوم احراز مصلحت و کفایت عدم مفسده، در اصل محدود بودن اختیار ولی تأثیری ندارد. قدر متیقن آن است که تصرف ولی نمی‌تواند مشتمل بر مفسده قابل اعتنا، زیان آشکار یا تضییع غبطه مولی‌علیه باشد. بنابراین، مصلحت و غبطه تنها معیارهایی اخلاقی یا توصیه‌ای نیستند، بلکه نقش ضابطه فقهی در مشروعیت اعمال ولایت دارند.

برای جلوگیری از کلی‌بودن معیار مصلحت و غبطه، این معیار باید در پرتو وضعیت واقعی فرزند، عرف عقلایی، ادله فقهی و قواعد حمایتی حقوق ایران ارزیابی شود. شاخص‌های تفصیلی این ارزیابی در بخش معیارهای تشخیص تربیت هویت‌ساز مشروع خواهد آمد.

نتیجه این مبنا آن است که مداخله پدر فقط زمانی می‌تواند ذیل کارکرد حمایتی ولایت تحلیل شود که در جهت مصلحت واقعی فرزند فاقد اهلیت کامل باشد. هدایت دینی، اخلاقی، خانوادگی و فرهنگی در صورت سازگاری با رشد تدریجی، کرامت، ظرفیت ادراکی و غبطه فرزند، جنبه حمایتی دارد؛ در غیر این صورت، از قلمرو مشروع این کارکرد خارج می‌شود.

۳-۳. امانی‌بودن اعمال ولایت و حق آمیخته با تکلیف

سومین مبنای فقهی تحلیل کارکرد حمایتی ولایت پدر، امانی‌بودن اعمال ولایت و حق آمیخته با تکلیف بودن این نهاد است. مقصود از امانت‌بودن ولایت آن نیست که همه منابع فقهی، ولایت پدر را با همین تعبیر مستقل تعریف کرده‌اند یا ولایت را صرفاً تکلیف محض دانسته‌اند؛ بلکه مقصود آن است که اعمال ولایت، حتی اگر از حیث فقهی نوعی حق یا صلاحیت شرعی برای ولی باشد، به دلیل تقیید به مصلحت، عدم مفسده و مسئولیت در فرض تعدی یا تفریط، از تکلیف به رعایت مصلحت مولی‌علیه جدا نیست. بر این اساس، ولی مالک مصلحت مولی‌علیه نیست، بلکه در حدود شرع، مأذون و مکلف به حفظ و تأمین آن است.

در فقه امامیه، درباره اشخاصی که به حکم شرع یا اذن معتبر، عهده‌دار اداره مال یا مصلحت دیگری می‌شوند، اصل بر امانی بودن ید آنان است و ضمان آنان در فرض خروج از حدود امانت، تفریط یا خیانت معنا پیدا می‌کند. شهید ثانی درباره وصی می‌نویسد: «والوصی أمین لا یضمن ما یتلف، إلا عن مخالفته لشرط الوصیۀ أو تفریط» (شهید ثانی، ۱۴۱۳ق، ج. ۶، ص. ۲۵۸). دلالت این عبارت آن است که شخص مأذون در اداره امر دیگری، تا زمانی که در حدود اذن و وظیفه خود عمل می‌کند، ضامن تلف نیست؛ اما با مخالفت از شرط معتبر یا تفریط، مسئولیت او شکل می‌گیرد.

همین منطق در قاعده کلی امین نیز دیده می‌شود: امانت با عدم مالکیت امین نسبت به موضوع امانت و مسئولیت او در فرض تفریط، خیانت یا خروج از حدود مأذونیت همراه است. بنابراین، امانت به معنای اختیار بی‌پاسخگو نیست، بلکه به معنای مسئولیت در حفظ حق و مصلحت دیگری است.

بنابراین، حق‌بودن ولایت، حتی بنابر دیدگاهی که آن را حق غیرقابل اسقاط می‌داند، با تکلیف‌بودن اعمال آن نسبت به مولی‌علیه ناسازگار نیست. حق در اینجا به معنای صلاحیت شرعی و حقوقی ولی برای اقدام در امور مولی‌علیه است، اما این صلاحیت در مقام اجرا با تکلیف به رعایت مصلحت، پرهیز از ضرر و

Pre-final unedited and proofread version

خودداری از تعدی و تفریط همراه است. ازاین‌رو، ولایت پدر را می‌توان نهادی دانست که از حیث ثبوت، حق یا صلاحیت ولی است و از حیث اعمال، مقید به تکلیف و مسئولیت در برابر مصلحت مولی‌علیه.

ولایت پدر نیز، هرچند متضمن نوعی صلاحیت و اختیار شرعی برای ولی است، نمی‌تواند مستقل از مصلحت مولی‌علیه و قیود مقرر شرعی و حقوقی اعمال شود. پدر در مقام ولی، مالک شخصیت، باور، هویت یا مصلحت فرزند نیست، بلکه در حدود شرع و قانون، عهده‌دار حمایت از فرزند فاقد اهلیت کامل است. بنابراین، اگر اعمال ولایت با مصلحت، غبطه و عدم مفسده سازگار باشد، جنبه حمایتی دارد؛ اما اگر با تعدی، تفریط، اهمال، تحمیل زیان‌بار یا نادیده‌گرفتن مصلحت محرز فرزند همراه شود، از منطق امانی و تکلیف‌محور اعمال ولایت خارج می‌شود.

در حوزه تربیت هویت‌ساز، این مبنا اقتضا می‌کند که نقش پدر مسئولانه و امانی فهم شود؛ یعنی مداخله او تنها تا جایی قابل دفاع است که به صیانت از رشد، کرامت، امنیت و مصلحت فرزند فاقد اهلیت کامل کمک کند.

۳-٤. قاعده لا ضرر و نفی حرج

چهارمین مبنای فقهی تحلیل کارکرد حمایتی ولایت پدر، قاعده لا ضرر و قاعده نفی حرج است. این دو قاعده در این مقاله برای توسعه قلمرو ولایت به کار نمی‌روند، بلکه نقش آن‌ها در تحدید شیوه اعمال ولایت و سنجش مشروعیت مداخله ولی است. بنابراین، اگر اصل ولایت پدر در مورد فرزند فاقد اهلیت کامل پذیرفته شود، اعمال آن همچنان نمی‌تواند به ضرر ناروا، مشقت غیرمتعارف یا فشار ناسازگار با وضعیت مولی‌علیه منتهی گردد.

مستند اصلی قاعده لا ضرر، روایت مشهور «لا ضرر ولا ضرار» است. این عبارت در منابع روایی امامیه نقل شده و در گزارش کلینی از قضیه سمره نیز آمده است: «لا ضرر ولا ضرار» (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج. ۵، ص. ۲۹۴؛ حر عاملی، ۱۴۰۹ق، ج. ۱۷، ص. ۳۴۱). بجنوردی نیز این قاعده را از قواعد مشهور فقهی دانسته و در آغاز بحث آن می‌نویسد: «قاعدهٔ لا ضرر ولا ضرار فی شرح القاعدهٔ الفقهیهٔ المشهورهٔ المعروفهٔ بقاعدهٔ لا ضرر» (بجنوردی، ۱۳۷۷، ج. ۱، ص. ۲۱۱). دلالت این قاعده آن است که حکم یا اعمال حقی که به ضرر ناروا بینجامد، نمی‌تواند بدون قید و کنترل پذیرفته شود.

در نسبت با ولایت پدر، قاعده لا ضرر نشان می‌دهد که اعمال ولایت، حتی اگر در اصل مشروع باشد، با ایجاد ضرر قابل اعتنا بر مولی‌علیه قابل جمع نیست. ضرر در این تحلیل، فقط زیان مالی نیست؛ زیرا موضوع مقاله، مصالح غیرمالی و تربیت هویت‌ساز است. ازاین‌رو، در مقام تطبیق، آسیب جسمی، روانی، اخلاقی، تربیتی یا هویتی نیز می‌تواند در سنجش مشروعیت مداخله پدر مورد توجه قرار گیرد؛ البته این توسعه در تطبیق ضرر است، نه توسعه حکم ولایت. بنابراین، اجبار زیان‌بار، خشونت، تحقیر، محرومیت آموزشی یا تحمیل هویت برخلاف مصلحت محرز فرزند، با منطق قاعده لا ضرر سازگار نیست.

قاعده نفی حرج نیز از مبانی مهم تحدید اعمال ولایت است. قرآن کریم می‌فرماید: «وما جعل علیکم فی الدین من حرج» (حج: ۷۸). بجنوردی در آغاز بحث این قاعده تصریح می‌کند: «ومن جملهٔ القواعد

Pre-final, unedited and pre-proofreading version

الفقهیهٔ القاعدهٔ المشهورهٔ المعروفهٔ بقاعدهٔ نفی العسر والحرج» و سپس یکی از مستندات آن را همین آیه می‌داند (بجنوردی، ۱۳۷۷، ج. ۱، ص. ۲۴۹). بر این اساس، حکم یا الزامی که در مقام اجرا موجب عسر و حرج غیرمتعارف شود، نمی‌تواند به‌صورت بی‌قید بر مکلف یا مولی‌علیه تحمیل گردد.

نتیجه این مبنا آن است که قاعده لا ضرر و نفی حرج، اعمال زیان‌بار یا حرجی ولایت را محدود می‌کنند. بنابراین، مداخله پدر باید با سن، تمییز، رشد عقلی، ظرفیت ادراکی و وضعیت واقعی فرزند متناسب باشد و با رشد بیشتر فرزند، از الزام آمرانه به سمت هدایت، اقناع، گفت‌وگو و رعایت شخصیت او حرکت کند.

۳-۵. قاعده کرامت انسانی و نقش آن در تحدید اعمال ولایت

پنجمین مبنای مؤثر در تحلیل کارکرد حمایتی ولایت پدر، قاعده کرامت انسانی و نقش آن در تحدید شیوه اعمال ولایت است. مقصود از قاعده کرامت انسانی در این بحث آن نیست که این قاعده در عرض ادله ولایت، قلمرو تازه‌ای از اختیار برای پدر ایجاد کند؛ بلکه مقصود آن است که کرامت انسان، به‌عنوان اصلی قرآنی و قاعده‌ای حاکم بر رفتار با انسان، در مقام اعمال ولایت مانع تحقیر، خشونت، برخورد ابزاری و نادیده‌گرفتن شخصیت مولی‌علیه می‌شود. صغر سن، حجر یا فقدان اهلیت کامل، فرزند را از شأن انسانی خارج نمی‌کند و او را به موضوعی برای اعمال نامحدود اراده ولی تبدیل نمی‌سازد.

قرآن کریم در بیان کرامت نوع انسان می‌فرماید: «وَلَقَدْ كَرَّمْنَا بَنِي آدَمَ» (اسراء: ۷۰). دلالت این آیه در بحث حاضر آن است که انسان، حتی در وضعیت نیاز به حمایت و فقدان اهلیت کامل، برخوردار از شأنی است که رعایت آن در همه روابط حمایتی، از جمله ولایت پدر، لازم است. بنابراین، قاعده کرامت انسانی در اینجا نقش حکم‌سازِ توسعه‌دهنده برای افزایش اختیار ولی ندارد، بلکه نقش تحدیدی و کنترلی دارد؛ یعنی شیوه اعمال ولایت را به رعایت شأن انسانی، شخصیت در حال رشد و مصلحت واقعی فرزند مقید می‌سازد.

بر این اساس، اگر ولایت پدر نهادی برای حمایت از فرزند فاقد اهلیت کامل باشد، اعمال آن باید با کرامت، رشد تدریجی و مصلحت واقعی فرزند سازگار باشد. کرامت فرزند از یک سو مانع تبدیل ولایت به اختیار مطلق و آسیب‌زا می‌شود و از سوی دیگر، نقش هدایتی و حمایتی پدر را نفی نمی‌کند؛ بلکه شیوه اعمال آن را انسانی، مسئولانه و محدود می‌سازد. ازاین‌رو، تحقیر، خشونت، حذف گفت‌وگو، سرکوب پرسشگری، نادیده‌گرفتن شخصیت فرزند و برخورد ابزاری با او نمی‌تواند ذیل ولایت مشروع توجیه شود.

این معنا در حقوق ایران نیز قابل تأیید است. اصول ۲، ۳ و ۲۰ قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران، از جهت توجه به کرامت انسانی، رشد شخصیت انسان، عدالت و حمایت برابر قانونی قابل استنادند. همچنین ماده ۳ کنوانسیون حقوق کودک، در حدود قانون اجازه الحاق دولت جمهوری اسلامی ایران به کنوانسیون حقوق کودک مصوب ۱۳۷۲ و با رعایت شرط عدم مغایرت با موازین شرعی، مصلحت کودک را در اقدامات مربوط به او برجسته می‌کند. بنابراین، کرامت و مصلحت در اینجا جایگزین مبانی فقهی ولایت نمی‌شوند، بلکه معیارهایی برای کنترل آثار اعمال ولایت و جلوگیری از تبدیل آن به رفتار آسیب‌زا هستند.

pre-final: medrc.ajaums.ac.ir-proofreading version

۳-٦. تنقیح مناط محدود و پرهیز از قیاس ناروا

ششمین مبنای فقهی و اصولی در تحلیل کارکرد حمایتی ولایت پدر، تنقیح مناط محدود و پرهیز از قیاس نارواست. اهمیت این مبنا از آن جهت است که نمی‌توان حکم خاص ولایت در قلمرو مالی و حقوقی صغیر را عیناً به حوزه شخصیت، هویت و تربیت منتقل کرد. موضوع، آثار و مخاطرات این دو قلمرو یکسان نیستند؛ ازاین‌رو، مقاله حاضر میان «سرایت حکم» و «کشف ملاک حمایتی» تفکیک می‌کند.

توجه به مرحله تشریع ولایت نیز همین نتیجه را تقویت می‌کند. در مرحله جعل و تشریع، ولایت پدر بر فرزند فاقد اهلیت کامل، به اعتبار نیاز مولی‌علیه به حمایت، جبران ضعف اهلیت و تأمین مصلحت او اعتبار شده است، نه برای ایجاد اختیار مستقل و بی‌ضابطه برای ولی. بنابراین، حتی اگر ولایت از حیث ثبوت، حق یا صلاحیت شرعی پدر دانسته شود، این حق از آغاز با ملاک حمایت و مصلحت مولی‌علیه تشریع شده است. بر همین اساس، استفاده از ولایت در حوزه تربیت هویت‌ساز نیز تنها در صورتی قابل تحلیل است که به همان ملاک تشریع، یعنی حمایت از فرزند فاقد اهلیت کامل و رعایت مصلحت و غبطه او، وفادار بماند.

در اصول فقه امامیه، قیاس به معنای انتقال حکم از اصل به فرع بر پایه شباهت یا علت ظنی، حجیت مستقل ندارد. مظفر در توضیح قیاس می‌نویسد: «إنّ القیاس نوع من التمثیل المصطلح علیه فی المنطق» و سپس تأکید می‌کند که تمثیل، به خودی خود، بیش از احتمال نمی‌آورد؛ زیرا از همانندی دو چیز در یک یا چند جهت، همانندی آن‌ها در همه وجوه و خصوصیات لازم نمی‌آید (مظفر، ۱۴۳۰ق، ج. ۲، ص. ۱۶۱). دلالت این سخن آن است که صرف شباهت میان اداره مالی صغیر و هدایت تربیتی فرزند، برای انتقال حکم ولایت از یک قلمرو به قلمرو دیگر کافی نیست.

از سوی دیگر، مظفر در بحث منصوص‌العله و قیاس اولویت تصریح می‌کند: «والصحیح أن یقال: إنّ منصوص العلة والقیاس الأولویة هما حجة، ولکن لا استثناءً من القیاس؛ لأنهما فی الحقیقة لیسا من نوع القیاس، بل هما من نوع الظواهر، فحجیتهما من باب حجیة الظهور» (مظفر، ۱۴۳۰ق، ج. ۲، ص. ۱۸۲). این عبارت نشان می‌دهد که اگر ملاکی به‌صورت معتبر از دلیل فهمیده شود، اعتبار آن از باب ظهور و دلالت معتبر است، نه از باب قیاس ظنی. بنابراین، در مقاله حاضر نیز مقصود از تنقیح مناط، انتقال بی‌ضابطه حکم ولایت مالی به حوزه هویت نیست؛ بلکه مقصود، توجه به ملاک حمایتی، امانی و مصلحت‌محور ولایت در حدی است که از مجموع ادله و قیود فقهی قابل فهم باشد.

فرایند تنقیح مناط در موضوع مقاله حاضر نیز سه مرحله دارد: نخست، شناسایی موضوع منصوص یا مورد بحث فقها، یعنی ولایت پدر در قلمرو حمایت از صغیر و مولی‌علیه فاقد اهلیت کامل؛ دوم، تفکیک خصوصیات قابل الغا از خصوصیات غیرقابل الغا، به این معنا که خصوصیت مالی بودن تصرفات در همه موارد قابل انتقال نیست، اما نیاز حمایتی، ضعف اهلیت، رعایت مصلحت و منع ضرر، ملاک‌هایی قابل توجه‌اند؛ سوم، سنجش امکان بهره‌گیری از این ملاک‌ها در قلمرو تربیت هویت‌ساز، بدون سرایت حکم خاص تصرف مالی به حوزه شخصیت و هویت. بنابراین، تنقیح مناط در اینجا به معنای انتقال حکم نیست،

Pre-final, unedited and unproofreading version

بلکه به معنای کشف و به‌کارگیری محدود ملاک حمایتی ولایت در موضوعی است که از حیث نیاز فرزند به حمایت، با قلمرو ولایت بی‌ارتباط نیست.

بر این اساس، تنقیح مناط در اینجا فقط برای کشف منطق حمایتی ولایت به کار می‌رود، نه برای اثبات اختیار تازه پدر نسبت به باور، شخصیت یا هویت فرزند. مقاله حاضر از ملاک حمایت استفاده می‌کند، نه از سرایت حکم و همین تفکیک، مانع تبدیل تحلیل پیشنهادی به قیاس ناروا می‌شود. الغای خصوصیت نیز تنها در مواردی قابل دفاع است که مصلحت غیرمالی فرزند عقلایی، قابل احراز، غیرزیان‌بار، متناسب با رشد او و قابل کنترل حقوقی باشد. ازاین‌رو، خصوصیت مالی بودن موضوع در همه موارد قابل الغا نیست و تحلیل حاضر از تعمیم بی‌دلیل حکم فاصله می‌گیرد.

نتیجه این مبنا آن است که نقش پدر در امور غیرمالی را نباید یکسره از ولایت استنتاج کرد یا مفاهیمی مانند حضانت، تأدیب و تکلیف تربیتی والدین را در ولایت منحل ساخت. این نهادها هر یک قلمرو خاص خود را دارند و ولایت پدر فقط در کنار آن‌ها و در پرتو مصلحت، غبطه، منع ضرر، نفی حرج، کرامت و مسئولیت ولی می‌تواند پشتوانه تحلیلی نقش حمایتی پدر در تربیت هویت‌ساز باشد.

۴. تحلیل کارکرد حمایتی ولایت پدر در حوزه تربیت هویت‌ساز

پس از تبیین قلمرو ولایت پدر و مبانی فقهی تحدید آن، در این بخش نسبت این مبانی با تربیت هویت‌ساز فرزند بررسی می‌شود. نتیجه مباحث پیشین آن است که ولایت پدر، با حفظ ماهیت فقهی و حقوقی خود، فقط در سطح کارکرد حمایتی و در حدود مصلحت، غبطه، کرامت، منع ضرر، نفی حرج، مسئولیت ولی و تنقیح مناط محدود می‌تواند با تربیت هویت‌ساز ارتباط پیدا کند. بنابراین، تحلیل حاضر نه به نفی نقش هدایتی پدر می‌انجامد و نه به پذیرش خوانشی مطلق از ولایت؛ بلکه امکان مداخله پدر را در حد هدایت و حمایت مسئولانه از فرزند فاقد اهلیت کامل بررسی می‌کند.

نمونه‌های قرآنیِ هدایت والدینی نیز نشان می‌دهند که نقش پدر در تربیت فرزند می‌تواند ناظر به جهت‌دهی دینی، اخلاقی و رفتاری باشد، بی‌آنکه به تحمیل بر شخصیت فرزند فروکاسته شود. در گفت‌وگوی لقمان با فرزندش، تعبیرهایی مانند «یا بُنَیَّ لا تُشْرِکْ بِاللَّهِ» (لقمان: ۱۳)، «یا بُنَیَّ أَقِمِ الصَّلاةَ» (لقمان: ۱۷) و «وَلا تُصَعِّرْ خَدَّکَ لِلنَّاسِ» (لقمان: ۱۸) نشان می‌دهد که هدایت والدینی می‌تواند به هویت دینی، عبادی و اخلاقی فرزند مربوط باشد؛ اما قالب آن، موعظه، تعلیم و ارشاد تدریجی است، نه تحمیل زیان‌بار یا حذف شخصیت فرزند. همچنین آیات «قُوا أَنْفُسَکُمْ وَأَهْلِیکُمْ ناراً» (تحریم: ۶) و «وَأْمُرْ أَهْلَکَ بِالصَّلاةِ وَاصْطَبِرْ عَلَیْها» (طه: ۱۳۲) مسئولیت خانواده در صیانت دینی و اخلاقی را نشان می‌دهند و تعبیر «وَاصْطَبِرْ عَلَیْها» بر استمرار، بردباری و تدریج در هدایت خانوادگی دلالت دارد.

در کنار این مستندات قرآنی، روایات مربوط به حقوق فرزند و آداب تربیت نیز بر تربیت تدریجی و متناسب با ظرفیت رشد فرزند دلالت دارند. بر این اساس، نقش پدر در تربیت هویت‌ساز باید به‌صورت هدایتی، تدریجی و متناسب با شخصیت در حال رشد فرزند فهم شود، نه در قالب الزام آمرانه یا تحمیل

Pre-final, unedited, and not-proofread version

هویت؛ تفصیل این معیار روایی در بخش معیارهای تشخیص تربیت هویت‌ساز مشروع خواهد آمد (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج. ۶، صص. ۴۶-۵۰؛ حر عاملی، ۱۴۰۹ق، ج. ۲۱، صص. ۴۷۹، ۴۸۳ و ۴۸۶).

برآیند مبانی پیش‌گفته آن است که ارتباط ولایت پدر با تربیت هویت‌ساز فقط در سطح کارکرد حمایتی قابل تحلیل است. این تحلیل نه انتقال خودکار احکام ولایت مالی به قلمرو شخصیت، باور یا هویت فرزند است و نه تأسیس نهادی جدید در عرض ولایت قهری، حضانت یا مسئولیت والدین؛ بلکه سنجش امکان بهره‌گیری محدود از ملاک حمایتی ولایت در حوزه مصالح غیرمالی فرزند است.

اتکای اصلی تحلیل حاضر بر مبانی فقهی، آیات و روایات تربیتی و قواعد تحدیدکننده اعمال ولایت است؛ نسبت این تحلیل با معیارهای حقوق کودک در بخش بعد تبیین می‌شود.

از این منظر، نقش پدر در تربیت هویت‌ساز نقشی هدایتی، مراقبتی و پیشگیرانه است، نه آمرانه و تحمیلی. مشروعیت این نقش وابسته به ماندن در چارچوب منطق حمایتی ولایت و رعایت مصلحت، کرامت و رشد تدریجی فرزند است.

بر این اساس، تحلیل پیشنهادی میان دو برداشت افراطی قرار می‌گیرد: از یک سو، نفی کامل نقش هدایتی پدر در شکل‌گیری هویت فرزند و از سوی دیگر، تبدیل این نقش به اختیار بی‌قید در تعیین شخصیت، باور و هویت او. راه میانه، پذیرش نقش پدر در تربیت هویت‌ساز در قالب کارکرد حمایتی، مقید، مسئولانه و قابل کنترل ولایت است. نتیجه آنکه کارکرد حمایتی ولایت پدر در حوزه تربیت هویت‌ساز، امکانی مطلق و خودکار نیست؛ بلکه امری تحلیلی و وابسته به رعایت ضوابط فقهی و حقوقی است و با تحمیل، خشونت، حذف گفت‌وگو یا گسترش بی‌ضابطه اختیار پدر از حدود مشروع خود خارج می‌شود.

۵. قیود، محدودیت‌ها و نسبت تحلیل پیشنهادی با حقوق کودک

تحلیل کارکرد حمایتی ولایت پدر در تربیت هویت‌ساز تنها در صورتی قابل دفاع است که حدود آن روشن باشد. مقصود از توجه به حقوق کودک، نفی جایگاه پدر، تضعیف اصل ولایت یا جایگزین‌کردن قواعد بین‌المللی به‌جای مبانی فقه امامیه و حقوق داخلی ایران نیست؛ بلکه تنظیم شیوه اعمال ولایت و جلوگیری از تبدیل صلاحیت ولی به اختیار بی‌قید در تعیین شخصیت و هویت فرزند است. ازاین‌رو، معیارهای حقوق کودک در این مقاله فقط در حدود قانون اجازه الحاق دولت جمهوری اسلامی ایران به کنوانسیون حقوق کودک مصوب ۱۳۷۲ و با رعایت شرط عدم مغایرت با موازین شرعی، نقش مؤید و تکمیلی دارند.

در این زمینه، مواد ۸، ۱۲ و ۱۸ کنوانسیون حقوق کودک می‌توانند نسبت تحلیل پیشنهادی با حقوق کودک را روشن‌تر کنند. ماده ۸ کنوانسیون، حق کودک بر حفظ هویت، از جمله نام، تابعیت و روابط خانوادگی را بدون مداخله ناروا مورد شناسایی قرار می‌دهد؛ ازاین‌رو، در بحث تربیت هویت‌ساز، مؤید آن است که نقش پدر نباید به حذف یا تخریب عناصر بنیادین هویت فرزند منتهی شود. ماده ۱۲ کنوانسیون بر حق کودکِ دارای توانایی شکل دادن به دیدگاه خود برای بیان آزادانه نظر در امور مؤثر بر او و توجه متناسب به این نظر بر پایه سن و درجه رشد تأکید می‌کند؛ بنابراین، در حوزه تربیت هویت‌ساز، با افزایش تمییز و رشد عقلی فرزند، تصمیم‌های پدر باید از تحمیل یک‌سویه فاصله گرفته و به گفت‌وگو و توجه

Pre-final unedited and pre-proofreading version

متناسب به نظر فرزند نزدیک شود. ماده ۱۸ کنوانسیون نیز مسئولیت اصلی والدین یا سرپرستان قانونی را در تربیت و رشد کودک می‌شناسد و مصلحت کودک را دغدغه بنیادین آنان می‌داند؛ ازاین‌رو، این ماده نقش والدین را نفی نمی‌کند، بلکه آن را مسئولانه و مصلحت‌محور می‌فهمد.

بنابراین، حقوق کودک در این مقاله نقش معیار کنترلی برای شیوه اعمال ولایت دارد، نه نقش منبع مستقل برای نفی اصل ولایت یا توسعه نامقید حقوق کودک در برابر نهاد ولایت.

۶. معیارهای تشخیص تربیت هویت‌ساز مشروع در چارچوب ولایت پدر

بر پایه مبانی فقهی پیش‌گفته، معیارهای تشخیص تربیت هویت‌ساز مشروع را می‌توان در قالب الگویی محدود و قابل ارزیابی صورت‌بندی کرد. در این الگو، مداخله پدر تنها زمانی در قلمرو قابل دفاع ولایت قرار می‌گیرد که با مصلحت و غبطه فرزند، منع ضرر و حرج، کرامت انسانی، رشد تدریجی، حق شنیده‌شدن متناسب و امکان نظارت حقوقی سازگار باشد.

در روایات نیز تربیت فرزند امری تدریجی، مرحله‌مند و متناسب با ظرفیت رشد او معرفی شده است. در باب تأدیب فرزند، تعبیر «دَعِ ابْنَکَ یَلْعَبُ سَبْعَ سِنِینَ» و نیز روایت «الْغُلَامُ یَلْعَبُ سَبْعَ سِنِینَ وَیَتَعَلَّمُ الْکِتَابَ سَبْعَ سِنِینَ» نشان می‌دهند که تربیت باید با مراحل رشد، آمادگی ادراکی و ظرفیت تدریجی فرزند سنجیده شود (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج. ۶، صص. ۴۶–۴۷). همچنین مضمون روایاتی که فرزند را در هفت سال نخست در جایگاه آزادی و بازی، در هفت سال دوم در جایگاه تعلیم و تأدیب و در هفت سال سوم در جایگاه همراهی و مشورت تصویر می‌کنند، مؤید آن است که مداخله والدین باید با تحول تدریجی شخصیت و ظرفیت ادراکی فرزند هماهنگ باشد، نه مبتنی بر سلطه ثابت و یکسان در همه مراحل رشد. از سوی دیگر، در باب حق فرزند آمده است: «تُحْسِنُ اسْمَهُ وَأَدَبَهُ»، که نشان می‌دهد نام نیک، ادب و قرار دادن فرزند در مسیر مناسب، بخشی از مسئولیت تربیتی والدین است (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج. ۶، ص. ۴۸). بنابراین، روایات یادشده اصل نقش تربیتی و هدایتی والدین را تأیید می‌کنند، اما این نقش را در قالب تربیت تدریجی، مصلحت‌محور، کرامت‌مدار و متناسب با رشد فرزند قابل تحلیل می‌سازند.

نخستین قید، رعایت مصلحت و غبطه مولی‌علیه است. در فقه امامیه و حقوق ایران، ولایت پدر برای حمایت از مولی‌علیه و جبران فقدان اهلیت کامل او قابل توجیه است؛ ازاین‌رو، هر تصمیمی که در چارچوب ولایت اتخاذ می‌شود باید با نفع عقلایی، رشد و صیانت از مولی‌علیه سنجیده شود. ماده ۱۱۸۴ قانون مدنی و ماده ۴۵ قانون حمایت خانواده، معیار غبطه و مصلحت را در تصمیم‌های مرتبط با صغیر و کودک برجسته می‌سازند. این معیار در قلمرو تربیت هویت‌ساز اهمیت بیشتری دارد؛ زیرا زیان در این حوزه ممکن است به شکل آسیب به شخصیت، کرامت، باور، امنیت روانی یا مسیر رشد فرزند ظاهر شود (مقدادی، ۱۳۹۰، صص. ۱۷۵–۲۱۰؛ پارساپور و نوربخش، ۱۳۹۴، صص. ۱–۲۷).

قید دوم، رعایت کرامت و شخصیت انسانی فرزند است. صغیر یا فرزند فاقد اهلیت کامل، هرچند نیازمند حمایت است، موضوع مالکیت یا اختیار شخصی و بی‌قید پدر نیست. ولایت پدر زمانی با مبانی فقهی و حقوقی قابل جمع است که در جهت صیانت از شأن انسانی فرزند اعمال شود. بنابراین، کرامت انسانی در

اینجا به‌عنوان قیدی حاکم بر شیوه اعمال ولایت عمل می‌کند، نه به‌عنوان مبنایی مستقل در عرض ادله ولایت. بر این اساس، تحقیر، خشونت، نادیده‌گرفتن شخصیت فرزند، برخورد ابزاری با او یا حذف کامل ظرفیت تشخیص او، نمی‌تواند با عنوان ولایت توجیه شود.

قید سوم، منع ضرر، حرج و خشونت است. در حقوق ایران، ماده ۱۱۷۹ قانون مدنی، تأدیب را در حدود متعارف می‌پذیرد و بند «ت» ماده ۱۵۸ قانون مجازات اسلامی نیز اقدامات والدین و اولیای قانونی را تنها در حدود متعارف و شرعی قابل توجیه می‌داند؛ بنابراین، حتی تأدیب نیز در صورت پذیرش، نمی‌تواند رفتار آسیب‌زا را موجه سازد. اگر اعمال ولایت پدر به آسیب جسمی، فشار روانی، اجبار زیان‌بار، محرومیت آموزشی، اخلال در رشد سالم یا آسیب هویتی منتهی شود، از منطق حمایتی ولایت خارج می‌گردد. در چنین مواردی، عنوان تربیت، تأدیب یا هویت‌بخشی نمی‌تواند پوششی برای رفتار زیان‌بار باشد. مواد ۱ و ۳ قانون حمایت از اطفال و نوجوانان مصوب ۱۳۹۹ و ماده ۱۹ کنوانسیون حقوق کودک نیز، در جایگاه مؤید تکمیلی، از حیث حمایت از کودک در برابر وضعیت‌های مخاطره‌آمیز، خشونت و آسیب قابل توجه‌اند.

قید چهارم، توجه به رشد تدریجی و شنیده‌شدن متناسب فرزند است. ولایت پدر نسبت به صغیر یا فرزند فاقد اهلیت کامل، به معنای نادیده‌گرفتن کامل فهم، خواست و ظرفیت تشخیص او نیست. هرچه فرزند از نظر سنی، عقلی و شخصیتی رشد بیشتری می‌یابد، شیوه اعمال ولایت نیز باید متناسب‌تر و سنجیده‌تر شود. این قید، نقش پدر را حذف نمی‌کند، بلکه آن را از تصمیم‌گیری صرفاً آمرانه به مسئولیتی متناسب با وضعیت واقعی فرزند تبدیل می‌سازد. ماده ۱۲ کنوانسیون حقوق کودک و ماده ۱ قانون حمایت از اطفال و نوجوانان مصوب ۱۳۹۹، تنها در حد مؤید تکمیلی، از حیث توجه به وضعیت کودک و شنیده‌شدن متناسب دیدگاه او قابل استفاده‌اند.

قید پنجم، تفکیک میان هدایت هویتی و تحمیل هویت است. پدر می‌تواند در انتقال ارزش‌های دینی، اخلاقی، فرهنگی و خانوادگی نقش داشته باشد؛ اما این نقش زمانی قابل دفاع است که در خدمت رشد آگاهانه، تعلق سالم و صیانت از فرزند باشد. اگر هویت‌بخشی به معنای اجبار، سرکوب پرسش، حذف انتخاب عقلانی، تحمیل زیان‌بار یا قطع ارتباط عاطفی و فکری با فرزند فهم شود، دیگر نمی‌توان آن را اعمال مشروع ولایت دانست. در این نقطه، مرز میان هدایت مسئولانه و مداخله آسیب‌زا باید با دقت حفظ شود. مواد ۸ و ۱۸ کنوانسیون حقوق کودک، در حدود قانون اجازه الحاق دولت جمهوری اسلامی ایران به کنوانسیون حقوق کودک مصوب ۱۳۷۲ و با رعایت عدم مغایرت با موازین شرعی، از حیث حق هویت و مسئولیت والدین می‌توانند به‌عنوان مؤید تکمیلی مورد توجه قرار گیرند.

برآیند این قیود آن است که معیارهای تشخیص تربیت هویت‌ساز مشروع، پیش از هر چیز از مبانی فقهی ولایت، یعنی حجر و نیاز حمایتی مولی‌علیه، مصلحت و غبطه، امانت‌بودن ولایت، مسئولیت ولی، منع ضرر و حرج، کرامت انسانی و تنقیح مناط محدود به دست می‌آیند. بنابراین، حقوق کودک در تحلیل حاضر جایگزین مبانی فقه امامیه و حقوق داخلی ایران نیست، بلکه در حد معیار تکمیلی برای کنترل آثار اعمال ولایت مورد استفاده قرار می‌گیرد. در نتیجه، کارکرد حمایتی ولایت پدر فقط تا جایی قابل دفاع است که با منطق حمایتی ولایت و ضوابط پیش‌گفته سازگار باشد؛ در غیر این صورت، از حدود فقهی و

Pre-final, unedited, and unproofread version

حقوقی قابل دفاع خارج می‌شود (بیستونی و مقدادی، ۱۴۰۱، صص. ۸۳–۱۰۹؛ پارساپور و نوربخش، ۱۳۹۴، صص. ۱–۲۷).

نتیجه‌گیری

فرضیه اصلی مقاله به‌صورت مشروط تأیید می‌شود. بر پایه تحلیل انجام‌شده، ولایت پدر در فقه امامیه و حقوق ایران می‌تواند در حوزه تربیت هویت‌ساز فرزند فاقد اهلیت کامل، فقط در سطح کارکرد حمایتی و نه در سطح توسعه حکم ولایت، تحلیل شود. این ظرفیت هنگامی قابل دفاع است که اعمال ولایت در چارچوب مصلحت و غبطه مولی‌علیه، کرامت انسانی، منع ضرر و حرج، مسئولیت ولی، امانت‌بودن ولایت، رشد تدریجی فرزند و تنقیح مناط محدود فهم گردد. بنابراین، نسبت ولایت پدر با تربیت هویت‌ساز، نسبت حمایت و هدایت مسئولانه است، نه اختیار بی‌قید یا تحمیل هویت.

۱. ولایت پدر در نقطه آغاز، نهادی حمایتی، امانی و مسئولیت‌محور است، نه اختیار شخصی و بی‌قید پدر نسبت به فرزند. مبنای این ولایت، حجر و فقدان یا ضعف اهلیت کامل مولی‌علیه و نیاز او به حمایت در تشخیص و استیفای مصلحت خویش است. ازاین‌رو، اعمال ولایت باید همواره با مصلحت، غبطه، عدم مفسده و منع اضرار سنجیده شود و نمی‌توان آن را به اختیار مطلق، اراده یک‌جانبه ولی یا حق مستقل از مصلحت مولی‌علیه فروکاست.

۲. کارکرد حمایتی ولایت پدر در تربیت هویت‌ساز فقط زمانی قابل دفاع است که به هدایت دینی، اخلاقی، فرهنگی و خانوادگیِ غیرزیان‌بار و متناسب با رشد فرزند محدود بماند. آیات و روایات مرتبط با تربیت فرزند، اصل نقش هدایتی خانواده و پدر را تأیید می‌کنند؛ اما این نقش در قالب موعظه، تعلیم، مراقبت، صبر، تدریج و رعایت ظرفیت رشدی فرزند قابل فهم است، نه در قالب اجبار زیان‌بار، خشونت، تحقیر یا حذف شخصیت فرزند.

۳. این کارکرد، به دلیل وابستگی به ضوابط فقهی کنترل‌کننده، امری خودکار و بی‌ضابطه نیست و نمی‌تواند مجوز سرایت مستقیم احکام ولایت مالی به حوزه هویت یا توسعه ناموجه قلمرو ولایت باشد.

۴. در حقوق ایران، تصمیم‌های پدر در حوزه تربیت هویت‌ساز فقط زمانی قابل دفاع‌اند که در چارچوب مسئولیت والدین، حدود متعارف تأدیب، مصلحت فرزند فاقد اهلیت کامل و حمایت از اطفال و نوجوانان فهم شوند. در مواردی مانند انتخاب نوع آموزش دینی و اخلاقی، محدودیت‌های شدید تربیتی یا مداخله در هویت فرهنگی و خانوادگی فرزند، معیار ارزیابی نباید صرف اراده پدر باشد؛ بلکه نبود ضرر و حرج، تناسب با سن و رشد فرزند، رعایت کرامت، امکان شنیده‌شدن متناسب و قابلیت نظارت حقوقی باید ملاک قرار گیرد.

۵. مفاهیم حقوق کودک، در حدود قانون اجازه الحاق دولت جمهوری اسلامی ایران به کنوانسیون حقوق کودک مصوب ۱۳۷۲ و با رعایت شرط عدم مغایرت با موازین شرعی، در این مقاله نقش مؤید حقوقی و معیار تکمیلی دارند. کارکرد آن‌ها تنظیم شیوه اعمال ولایت و جلوگیری از تبدیل هدایت پدر به تحمیل هویت است.

pre-final, unedited and non-proofreading version

۶. نتیجه عملی پژوهش آن است که در تفسیر و اجرای مقررات مربوط به تربیت، تأدیب، ولایت قهری و حمایت از کودک، معیارهایی روشن برای ارزیابی تصمیم‌های والدین در حوزه‌های هویتی و تربیتی لازم است. این معیارها باید بر مصلحت محرز فرزند، نبود ضرر و خشونت، تناسب با سن و رشد تدریجی، رعایت کرامت انسانی و امکان نظارت حقوقی در موارد آسیب‌زا استوار باشند. بنابراین، سیاست‌گذاری حقوق خانواده باید کارکرد حمایتی ولایت را در چارچوب مسئولیت والدین و حمایت از مصالح غیرمالی فرزند تنظیم کند، نه در جهت افزایش مطلق اختیار پدر.

Pre-final, unedited, and pre-proofreading version

منابع

قرآن کریم.
ابراهیمی، روح‌الله؛ حاجی ده‌آبادی، محمدعلی؛ و حسینی، سیدعلیرضا (۱۴۰۴). «پاسخ‌های خانواده‌محور به بزهکاری کودکان در فقه امامیه و قانون کیفری ایران و فرانسه». مطالعات فقه اسلامی و مبانی حقوق، ۱۹(۱)، ۱۸۵-۲۰۶.
Doi : 10.22034/fvh.2024.13385.1580
احمدوند، خلیل‌الله؛ و تال، حسن (۱۳۹۹). «بررسی ابعاد فقهی و حقوقی حدیث أنت و مالک لأبیک؛ ولایت پدر بر فرزند». تحقیقات حقوق قضایی، ۱(۲)، ۱۵۳-۱۷۰.
ابن‌منظور، محمد بن مکرم (۱۴۱۴ق). لسان العرب (ج. ۱، ۱۴ و ۱۵). بیروت: دار صادر.
امامی، سیدحسن (۱۳۸۶). حقوق مدنی (ج. ۵). تهران: اسلامیه.
بجنوردی، سیدمحمدحسن (۱۳۷۷). القواعد الفقهیهٔ (ج. ۱). قم: نشر الهادی.
بیستونی، صفورا؛ و مقدادی، محمدمهدی (۱۴۰۱). «بررسی تطبیقی گستره حریم خصوصی کودک در اسلام و کنوانسیون حقوق کودک». مطالعات حقوق تطبیقی معاصر، ۱۳(۲۸)، ۸۳-۱۰۹.
پارساپور، محمدباقر؛ و نوربخش، سوسن (۱۳۹۴). «معیارهای ارزیابی مصلحت کودک در فقه امامیه، حقوق ایران و کنوانسیون حقوق کودک». پژوهش تطبیقی حقوق اسلام و غرب، ۲(۳)، ۱-۲۷.
جعفری لنگرودی، محمدجعفر (۱۳۸۸). ترمینولوژی حقوق. تهران: گنج دانش.
حاجیپور، حسین؛ دلدار، حسین؛ و علیزاده ایوری، مرضیه (۱۴۰۳). «الگوی مراتب اطاعت از والدین در تحلیل و بررسی دیدگاه فقهای اسلامی». مطالعات فقه اسلامی و مبانی حقوق، ۱۸(۲)، ۳-۲۴.
Doi : 10.22034/fvh.2023.15251.1724
حر عاملی، محمد بن حسن (۱۴۰۹ق). وسائل الشیعهٔ (ج. ۱۷ و ۲۱). قم: مؤسسه آل‌البیت علیهم‌السلام لإحیاء التراث.
شهید ثانی، زین‌الدین بن علی (۱۴۱۳ق). مسالک الأفهام إلی تنقیح شرائع الإسلام (ج. ۴ و ۶). قم: مؤسسه المعارف الإسلامیهٔ.
صفایی، سیدحسین؛ و امامی، اسدالله (۱۳۹۸). حقوق خانواده (ج. ۲). تهران: نشر میزان.
غنی‌زاده، مهدیه (۱۴۰۴). «واکاوی میزان مشروعیت قانون اجبار به تحصیل؛ بررسی موردی قانون حمایت از اطفال و نوجوانان ۱۳۹۹». مطالعات فقه اسلامی و مبانی حقوق، ۱۹(۱)، ۱۶۷-۱۸۴.
Doi : 10.22034/fvh.2024.19320.2023
فراهیدی، خلیل بن احمد (۱۴۰۹ق). کتاب العین (ج. ۴). قم: نشر هجرت.
فلاح، حسن؛ سیدعلی‌زاده گنجی، سیدجواد؛ و قنبرپور، بهنام (۱۴۰۲). «مطالعه تطبیقی ولایت قهری در حقوق ایران و نهاد مشابه در حقوق آمریکا». تحقیقات حقوقی بین‌المللی، ۱۶(۶۰)، ۱۶۱-۱۷۸.
کاتوزیان، ناصر (۱۳۸۶). حقوق مدنی: خانواده ۲ (چاپ هفتم). تهران: شرکت سهامی انتشار.
کلینی، محمد بن یعقوب (۱۴۰۷ق). الکافی (ج. ۵ و ۶). تهران: دارالکتب الإسلامیهٔ.
محقق حلی، جعفر بن حسن (۱۴۰۸ق). شرائع الإسلام فی مسائل الحلال و الحرام (ج. ۲). قم: مؤسسه اسماعیلیان.
محقق کرکی، علی بن حسین (۱۴۱۴ق). جامع المقاصد فی شرح القواعد (ج. ۵). قم: مؤسسه آل‌البیت علیهم‌السلام لإحیاء التراث.
مظفر، محمدرضا (۱۴۳۰ق). أصول الفقه (ج. ۲). قم: مؤسسه النشر الإسلامی.

Pre-final, unedited and pre-proofreading version

مقدادی، محمدمهدی (۱۳۹۰). «بررسی فقهی حقوقی حضانت». مطالعات راهبردی زنان، ۱۴(۵۴)، ۱۷۵-۲۱۰.
موسوی خمینی، روح‌الله (۱۴۲۱ق). تحریر الوسیلة (ج. ۲). تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی.
نجفی، محمدحسن (۱۴۰۴ق). جواهر الکلام فی شرح شرائع الإسلام (ج. ۲۶ و ۲۹). بیروت: دار إحیاء التراث العربی.
Erikson, E. H. (1968). Identity: Youth and Crisis. New York: W. W. Norton & Company.

Pre-final, unedited, and pre-proofreading version